

M. Bachtino chronotopas: tarp epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo

Barusevičius, Dominykas

M. Bachtino chronotopas: tarp epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo

Problemos, vol. 102, 2022

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694573724011>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.2022.102.11>



Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

M. Bachtino chronotopas: tarp epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo

M. Bakhtin's Chronotope: between Epistemology and Socio-Constructivism

Dominykas Barusevičius

dominykas.barusevicius@gmail.com

Vilniaus universiteto Filosofijos institutas, Lietuva

 <https://orcid.org/0000-0002-5947-4636>

Problemos, vol. 102, 2022

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 27 Abril 2022

Aprobación: 13 Junio 2022

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.2022.102.11>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694573724011>

Summary: Darbe keliama hipotezė, kad M. Bachtino chronotopas yra kūrybinė kategorija, įsitarpinusi epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo dinamiką. Atliekant šios idėjos konceptualinę analizę sugretinamos dvi filosofinės pozicijos – Bachtino konstitutyvios literatūros kategorijos, t. y. chronotopo, teorija ir I. Kanto transcendentalinė estetika bei transcendentalinis schemiškumas. Šių pozicijų sugretinimas parodo, kad chronotopas pranoksta pirminį literatūros analizės lauką ir yra interpretuotinas ne tik kaip pažįstančiojo juslinę patirtį apibrėžianti epistemologinė, bet ir kaip sociokonstruktyvistinė kategorija, kuri suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį. Tokiu būdu siūloma suprasti tikrovę kaip daugiadimensį vaizdinį.

Keywords: chronotopas, laikas, erdvė, pažinimas, sociokonstruktyvizmas.

Abstract: This paper raises the hypothesis that M. Bakhtin's creative category of chronotope is within the dynamic of epistemology and socio-constructivism. To this end, two philosophical conceptions are analyzed: Bakhtin's theory of chronotope as a formally constitutive category of literature and Kant's transcendental aesthetics and transcendental schematism. This comparative analysis shows that chronotope surpasses its primary field of literary analysis and is interpretable not only as an epistemological category which determines the sense experience of the observer, but also as socio-constructivist category which provides reality with an image of a totality of symbolic social institutes. In this way, it is proposed to understand the concept of reality as the multidimensional image.

Keywords: chronotope, time, space, cognition, socio-constructivism.

Įvadas

Michailas Bachtinas sukūrė chronotopo kategoriją Immanuelio Kanto transcendentalinės estetikos pagrindu. Tačiau chronotopo ir transcendentalinės estetikos santykio išsamiai neaptarė – viena vertus, vienu teiginiu išnašose sureiškė laiko ir erdvės kaip jausmo formų svarbą meno kūrinio pažinimui, kita vertus, priešingai nei Kantas, laiką ir erdvę traktuoja kaip pačios realiausios tikrovės formas (Bakhtin 1975a: 235). Chronotopo ir transcendentalinės estetikos santykio neapibrėžtumas lemia darbe keliamą klausimą – koks chronotopo kategorijos turinys ir išsklaidą anapus literatūros kūrinio analizės lauko? Šio klausimo perspektyvoje siekiama rekonstruoti chronotopo kategoriją remiantis Kanto transcendentaliniais estetika ir schemiškumu.

Tokiu tikslu gretinami du veikalai – Bachtino esė *Laiko ir chronotopo formos romane* (1975a) ir Kanto *Grynojo proto kritika* (1982). Bachtino chronotopo analizė atskleidžia, kad šią idėją galima interpretuoti ne tik kaip vaizdinius į rišlią visumą sutelkiančią epistemologinę, bet ir kaip sociokonstruktyvistinę kategoriją, kuri apibrėžia ne tik pažįstančiojo juslinę patirtį, bet ir suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį. Tai reiškia, kad chronotopas yra kūrybinė kategorija, įsitarpusi epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo dinamikoje.

Šią interpretaciją paskatino esminėje esė vietoje pateiktas angliško vertimo (Bachtin 1981) netikslumas. Bachtino „самая реальная действительность“ (liet. *pati realiausia tikrovė*) (1975a: 235) išversta kaip „immediate reality“ (liet. *tiesioginė realybė*) (1981: 85). Pastaruoju vertiniu rėmėsi pagrindiniai vakarietiški Bachtino interpretatoriai. Pavyzdžiui, Michaelio Holquisto (2002: 149) požiūriu, tiesioginė realybė – dažniausiai pasikartojančios patirtys; o Bernhardas F. Sholzas (2003: 156) tiesioginę realybę sieja su E. Husserlio skirtimi tarp noeminio ir noetinio. Lietuviškas vertinys „pati realiausia tikrovė“ leidžia tiksliau lokalizuoti chronotopą epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo dinamikoje.

Kiek pavyko aptikti mokslinėje literatūroje, Bachtino chronotopo ir Kanto transcendentalinės estetikos santykį analizavo tik B. F. Sholzas (2003). Jis teigia, kad šios koncepcijos skiriasi intencijų lygmenyje – Kantas pasirenka laiko ir erdvės sąlygoto gamtos suvokimo klausimą, o Bachtinas mėginąs ištirti kantiško laiko ir erdvės sąlygoto gamtos suvokimo išraiškas literatūros kūriniuose (*ibid.*: 155). Šiame darbe su pastarąja įžvalga sutinkama tik iš dalies, todėl Bachtino chronotopo ir Kanto transcendentalinės estetikos ir transcendentalinio schemiškumo santykis analizuojamas savarankiškai iš naujo.

Darbe chronotopo kategorija analizuojama remiantis esmines Bachtino filosofines koncepcijas ir nuostatas tyrinėjusių autorių teorinėmis perspektyvomis ir įžvalgomis. Svarbiausi autoriai, eksplikavę Bachtino chronotopo interpretacijas, yra M. Holquistas (2010), Bartas Keunenas (2000) ir Janas Blommaertas (2015). Minėti autoriai traktuoja Bachtino chronotopą kaip epistemologinę kategoriją (2010: 27; 2000: 7–10; 2015: 109). Šiame darbe laikomasi šios perspektyvos, tačiau, priešingai nei ankstesniuose tyrinėjimuose, chronotopas išplečiamas į sociokonstruktyvizmo lauką, parodant, kaip nuo to priklauso tikrovės charakteristikos.

Kanto transcendentaliniai estetika ir schemiškumas analizuojami remiantis K. Saboliaus (2012) ir T. Rosefeldto (2019) įžvalgomis. Šių autorių perspektyva atveria tokią Kanto transcendentalinės estetikos interpretaciją, kuri akcentuoja transcendentalinę erdvę kaip tikrovės įsisavinimo būdą, o transcendentalinį laiką susieja su vaizduotėje atliekamais sintezės aktais (2012: 152; 2019: 57–58). Sintezės koncepcija leidžia išeiti prie Kanto transcendentalinio schemiškumo, kuris interpretuojamas remiantis Umberto Eco įžvalgomis (2000: 80–89), išryškinančiomis du schemų determinacijų pobūdžius.

Lietuviškoje mokslinėje literatūroje nepavyko aptikti išsamesnės chronotopo kategorijos conceptualinės analizės. To siekiama šiame straipsnyje, kurio interpretacines ir disciplinines ribas plačiausia prasme būtų galima nusakyti kaip bachtinologijos, laiko ir erdvės bei vaizduotės filosofijos derinį.

M. Bachtino chronotopo kategorija

Bachtinas apibūdino chronotopo kategoriją *Laiko ir chronotopo formos romane* (1937–1938): „Mes laikinių ir erdvinių santykių vidinį sąryšį, meniškai išreikštą literatūroje, vadinsime chronotopu (pažodžiui, „laikaerdvis“¹). <...>² Mes suprantame chronotopą kaip formaliai konstitutyvią literatūros kategoriją (kitose kultūros srityse chronotopo netaikysime)“ (1975a: 234). Esė analizuojamas laiko ir erdvės koreliacijų kismas, išreikštas literatūros kūriniuose nuo antikos iki XVI a.

Pavyzdžiui, riterinių romanų chronotope „<...> valandos yra ištemptos, dienos suspaustos į akimirką, sudaroma galimybė apkerėti patį laiką. Laikui įtaką daro svajos; tai yra mes pradedame regėti savitą laikinių perspektyvų, charakterizuojančių svajas, iškraipymą“ (Bakhtin 1981: 154). Erdvės sando atžvilgiu „<...> skirtingi riterinių romanų herojai jokiais būdais vienas į kitą nėra panašūs, nei jų fizinėje regimybėje, nei jų įvairiuose likimuose. Lancelotas jokių būdu nėra panašus į Persevalį, Persevalis nėra panašus į Tristaną“ (*ibid.*: 153). Tikrojo gyvenimo chronotopo „biografinis laikas nėra grįžtamasis santykių su nuo istorinių įvykių neatsiejamais paties gyvenimo įvykiais. Bet veikėjo atžvilgiu šitoks grįžtamasis laikas – viena ar kita išskirto veikėjo ypatybė, gali pasirodyti anksčiau ar vėliau“ (*ibid.*: 141). Nuotykių laiko chronotope „įvykius valdantis atsitiktinumas yra neatskiriama susietas su erdve, viena vertus, pirmiausia matuojamas *atstumu* [tiksliau, apskaičiuojamu, – D. B.], kita vertus, ir *artumu* [abstrakčiau, intuityviau, – D. B.] (ir abiejų svyruojančiais laipsniais)“ (*ibid.*: 99) ir t. t.

Po pateiktų pavyzdžių gali pasirodyti, kad Bachtinas chronotopo kategoriją pasitelkia tik kaip laiko ir erdvės koreliacijų aprašymo būdą, o chronotopai tėra literatūros kūriniuose įrašytos laiko ir erdvės koreliacijų reikšmės. Tačiau, mano įsitikinimu, taip nėra. Prieš pateikiant chronotopo kategorijos interpretaciją, galima paminėti, kad Bachtinas chronotopą veikiau aptaria kaip iš epistemologijos ir sociokonstruktivizmo dinamikos kylančią kūrybinę kategoriją. Prieš įforminant literatūrą chronotopas įgalina ir reguliuoja pažintinį subjekto santykį su tikrove ir pastarąją apibrėžia. Kuriantis autorius pasitelkia apibrėžtą tikrovę kaip literatūrinės tikrovės kūrimo koordinacinių sistemą. Įrodinėjant minėtus svarstymus, privalu išryškinti chronotopo ir Kanto transcendentalinių erdvės ir laiko kaip jauslumo formų santykį.

Anot Holquisto (2010: 27), „laiko ir erdvės koordinatės tarnauja kaip to, kas iš esmės yra pirmoji filosofija, pagrindas: jie yra pamatinės supratimo sudedamosios dalys ir taip suteikia kitų žmogaus egzistencijos aspektų indeksus, visų pirma, savasties tapatybę“. Chronotopus saistantis „dialogas nėra tik santykis. Kaip ir visi santykiai, tai reikalauja ribų.

Pastarųjų įsteigimo įrankiai Bachtinui yra laikas ir erdvė, mąstomi kaip chronotopas: Bachtino neologizmas pristato naują specifikacijos laipsnį bendrame laiko ir erdvės supratime. Pirmiausia, charakterizuojamas transgrediencijos³, o ne transcendencijos, laikas ir erdvė chronotope niekuomet nėra atskiriami nuo tam tikro laiko ar specifinės erdvės“ (*ibid.*: 31).

Negana to, Holquistas (*ibid.*: 20) mano, kad Bachtinas chronotopą į „<...> visa apimančią epistemologinę kategoriją“ išplečia tik 1973 m. „Baigiamosiose pastabose“. Prieštaraudamas drįsčiau teigti, kad Bachtinas chronotopą išplečia į visus reiškinius apimančią epistemologinę kategoriją dar antrajame esė puslapyje, kuris buvo parašytas 1937–1938 m. Šiuose puslapiuose Bachtinas (1975a: 235) teigia:

Savo „Transcendentalinėje estetikoje“ (vienas pagrindinių Grynojo proto kritikos skyrių), pradėdamas nuo paprasčiausių suvokimų ir reprezentacijų, Kantas erdvę ir laiką apibūdina kaip būtinas bet kokio pažinimo formas. Mes sutinkame su šių formų kantiško vertinimo svarba pažinimo procese, bet skiriamės nuo Kanto jas traktuodami ne kaip „transcendentalines“, bet kaip pačios realiausios tikrovės formas. Mes siekiame parodyti, kokį vaidmenį šios formos atlieka konkrečiame meniniame pažinimo (meninis matymas) procese, atsižvelgdami į sąlygas, galiojančias romano žanre.

Šioje ištraukoje matyti, kad Bachtinas pripažįsta transcendentalinių laiko ir erdvės svarbą pažinimo procese. Kanto transcendentalinės estetikos pagrindu galima sakyti, kad kitaip skaitytojui arba autoriui ne tik literatūrinis turinys (pvz., minėti chronotopai), bet ir juslinė patirtis nebūtų apibrėžta ir taip pakankamai rišli suvokimui. Šitaip, atrodytų, Bachtinas chronotopo kategorijoje akcentuoja tik epistemologinę reikšmę. Laikydamasis šio akcento B. F. Sholz (2003: 155) Kanto ir Bachtino teorijose teįžvelgia vieną skirtumą – filosofinio tyrimo objekto pasirinkimą. Kantas pasirenka laiko ir erdvės sąlygoto gamtos suvokimo klausimą, o Bachtinas tarsi mėginąs ištirti kantiško laiko ir erdvės sąlygoto gamtos suvokimo išraiškas istoriniuose literatūros kūriniuose. Vis dėlto, mano akimis, esama pakankamo pagrindo manyti, kad Bachtinas iš dalies laikosi ir kritinės Kanto transcendentalinės estetikos recepcijos. Juk galima prisiminti, ką Bachtinas teigia reaguodamas į transcendentalinės estetikos sureikšminimą – jam laikas ir erdvė yra pačios realiausios tikrovės formos.

Taigi Bachtinas su Kanto transcendentaline filosofija išlaiko dvilypį santykį – sykiu laikosi ir nuo jos distancijuojasi. Bachtinas chronotope pripažįsta transcendentalinę laiko ir erdvės kaip jausmo formų svarbą ir, priešingai nei Kantas, laiką ir erdvę traktuoja kaip pačios realiausios tikrovės formas. Vis dėlto kokie Kanto transcendentalinės estetikos aspektai išlieka svarbūs Bachtino chronotopo kategorijai? Ar transcendentalinės filosofijos įtaka kūrybinei chronotopo kategorijai suteikia tik epistemologinę reikšmę? Kaip Bachtino chronotopas siejasi su sociokonstruktyvizmu? Atsakant į šiuos klausimus privalu plačiau aptarti Kanto transcendentalinę estetiką ir su ja glaudžiai susijusį transcendentalinį schemiškumą.

Erdvė ir laikas: Kanto transcendentalinė estetika

Erdvė yra būtinas apriorinis vaizdinys, sudarantis visų išorinių stebėjimų pagrindą. Niekada negalima įsivaizduoti, kad nėra erdvės, nors visiškai galima manyti, kad joje nėra objektų. Tad erdvę reikia laikyti reiškinių galimybės sąlyga, o ne nuo jų priklausančiu apibrėžtumu; ji yra apriorinis vaizdinys, būtinai sudarantis išorinių reiškinių pagrindą. (Kant 1982: 76)

Laikas yra būtinas vaizdinys, sudarantis visų stebinių pagrindą. Iš reiškinių apskritai negalima pašalinti paties laiko, nors reiškinius puikiausiai galima atskirti nuo laiko. Tad laikas yra duotas a priori. Tik jame galima visa reiškinių tikrovė. Reiškiniai iš viso gali išnykti, bet paties laiko (kaip visuotinės jų galimybės sąlygos) negalima pašalinti. (ibid.: 81)

Minėtose ištraukose matyti, kad Kantui erdvė ir laikas nėra objektų savybės ir požymiai, nėra tikrovėje esančios substancijų kombinacijos, nėra objektų santykiai, o būdas, kaip subjektui duota reiškinių įvairovė. Šis būdas pateikia reiškinių įvairovę erdvėje ir laike. Vadinasi, transcendentaliniai erdvė ir laikas yra *a priori* patyrimo būdai. Kaip erdvė ir laikas yra *a priori* patyrimo būdai?

Aiškinant Kanto transcendentalinius erdvę ir laiką, siūlau atlikti minties eksperimentą. Tarkime, egzistuoja subjektas, kuris negali patyrimu įerdvinti reiškinių įvairovės. Tokiu atveju subjektui žmogaus kūnas būtų duotas ne jo pavidalu, bet kaip padriki ir rišlumo neturintys kūno vaizdinio elementai. Jeigu nesiskirtų elementų dydžiai, jie neturėtų matmenų. Juo labiau, vieni elementai nuo kitų galėtų būti nutolę visiškai skirtingose vietose – ranką nuo rankos skirtų ne pusmetris, o nesuprantamas atstumas. Siūlau čia sustoti. Vien pasižiūrėjus į šį aprašymą, pasidaro akivaizdu, kad, vartojant erdvės sąvoką, iš patyrimo neįmanoma pašalinti erdvinių parametrų – kūno pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio. Neįmanoma sukurti eksperimentinio subjekto, kuris nebūtų erdvėje, nes pats „<...> patyrimas reikalauja erdvės kaip tam tikros tikrovės įsisavinimo logikos“ (Sabolius 2012: 152). Ši įsisavinimo logika Kanto transcendentalinėje estetikoje turi tam tikrą specifikaciją – transcendentalinė erdvė jam yra visų išorinių objektų pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas (1982: 75), kuris pateikia kūno vaizdinio elementus rišlioje žmogaus formoje.

Anot Saboliaus (2012: 153), erdvė „<...> tampa tapatybės konstravimo modeliu. Iš transcendentalinės pozicijos išeina, kad tapatybės yra ne kas kita kaip stebėjimu įerdvintos formos, t. y. į vaizdinę sąmonės kalbą išverstos tikrovės variacijos.“ Galima pridurti tai, kad transcendentalinė erdvė, reiškinių įvairovei suteikdama tapatybes, įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Negana to, erdvė suteikia tapatybę laiko pažinime. Kantas (1982: 159–160) sako, kad „transcendentalinis laiko apibrėžimas vienaarūšis su kategorija (kuri sudaro jo vienumą) ta prasme, kad jis yra bendro pobūdžio ir remiasi apriorine taisykle. Kita vertus, šis apibrėžimas vienaarūšis su reiškiniu ta prasme, kad laikas glūdi kiekviename empiriniame įvairovės vaizdinyje.“ Čia matyti, kad Kanto transcendentalinis laikas yra dvilypis: pirma, laikas yra reiškinių įvairovės vaizdinio dalis – tuo jis subordinuojamas erdvei; antra, laikas remiasi apriorine taisykle ir tuo yra analogiškas transcendentalinei erdvei.

Galima pakartoti, kad erdvė suteikia tapatybę laiko pažinime. Tam, kad laikas būtų pamąstomas, erdvė suteikia brėžiamos geometrinės linijos pavidalą, „<...> be šio atvaizdavimo būdo mes visai negalėtume pažinti laiko matavimo vieneto“ (*ibid.*: 147). Brėžiamoje linijoje susisieja laikas ir erdvė – „atlikę šią transformaciją, galime laiką išmatuoti, *ergo* priskirti determinuotą chronometrinę tapatybę: metų, mėnesio, valandos, sekundės ir t. t.“ (Sabolius 2012: 155). Vis dėlto laikas nėra vien tik geometrinėmis figūromis pamąstoma chronometrinių tapatybių skaičiavimo sistema, laikas dar remiasi *a priori* taisykle. Tobiasas Rosefeldtas (2019: 57) taikliai pastebi, kad „<...> linijos brėžimas nėra vienintelis mūsų laiko reprezentavimo būdas, bet taip pat mūsų erdvės vienos dimensijos reprezentavimo būdas, t. y. kažko, ko dalys nėra nuoseklios viena kitos atžvilgiu, bet egzistuoja vienalaikiai. Taigi linijos brėžimas savyje negali būti pakankamas reprezentuoti laiko.“

Kantas (1982: 80, 82) pamini, kad, analogiškai transcendentalinei erdvei, laikas yra *a priori* patyrimo būdas. Tyrinėjant transcendentalinio laiko ribas, siūlau pabandyti įsivaizduoti subjektą, kuris negali sulaikinti reiškinių įvairovės. Pavyzdžiui, dviejų žaibų smūgiai būtų duoti kaip absoliučiai atskiri, net į subjekto akiratį nepatenkantys įvykiai. Jeigu nei pirmas, nei antras žaibo smūgiai nebūtų sąmonėje išlaikomi įvykiai, ko pagrindu nebūtų galima pasakyti, ar antras žaibo smūgis yra nuoseklus, tai subjektui amžinai būtų duotas tik vienas žaibo smūgio įvykis. Juo labiau, žaibo smūgiavimo judėjimas ir kismas negalėtų būti pamąstomas, nes žaibų smūgiai nesiskirtų savo vietomis, jie subjekte būtų duoti tik kaip šviesos blyksniai. Ar toks subjektas iš tiesų negali sulaikinti stebinių? Ar neakivaizdu, kad eksperimento rezultatai kartojasi? Sakyčiau, nėra tokio patyrimo, kuris reiškinių įvairovės nepateiktų laike. Tokiu pagrindu Kantas (*ibid.*) teigia, kad transcendentalinis laikas yra visų objektų vienalaikiškumo, nuoseklumo, kismo ir judėjimo *a priori* patyrimo būdas, kuris apibrėžia įvykių santykius ir subjektą įtraukia į įvykius.

Tačiau laikas pasižymi dar tuo, kad „<...> apibrėžia vaizdinių santykių mūsų vidinėje būsenoje“ (*ibid.*: 83). Patyrimą lydintis vaizdinių santykių apibrėžimas vidinėje būsenoje atrodytų taip – tarkime, objekto vaizdinio visumą sudaro . kiekis elementų. Vaizdinio visumos susidarymo pagrindas yra . elementų bendrumas. Pavyzdžiui, kubą sudaro šešios plokštumos ir dvylika kraštinių. Jas sujungę į visumą, turėsime rišlų kubo visumos vaizdinį. Šis vaizdinio elementų jungimas į rišlų kubo visumą Kanto kitaip vadinamas sinteze (*ibid.*: 115). Taigi laiko reprezentaciją įgalina ne linijos brėžimas, o vaizduotėje atliekamas sintezės aktas. „Dalyvavimas mūsų pačių sintezės akte yra dalyvavimo mūsų pačių priežastinėje veikmėje forma ir tai yra būtent priežastinės tvarkos atpažįstamumas, kuris leidžia mums reprezentuoti nuoseklumą kaip tokį“ (Rosefeldt 2019: 58). Tai reiškia, kad sintezės aktuose atpažįstamas priežastingumas leidžia suteikti laikinę formą (t. y. objekto vaizdinio elementų vienalaikiškumą, nuoseklumą, kismą ir judėjimą) juslinei patirčiai. Šių svarstymų kontekste keltinas klausimas – kuo pasižymi kantiškos sintezės aktai?

Kantas (1982: 115) sako: „plačiausia prasme sintezė# as# suprantu kaip veiksmą, kuriuo įvairūs vaizdiniai jungiami vieni su kitais ir jų įvairovė

aprepiama vienu pažinimo aktu“. Tai reiškia, kad be objekto vaizdinio elementų sintezės į rišlią visumą, vadinasi, be vaizduotės, pažinimas nebūtų galimas. „Sintezė apskritai, kaip vėliau matysime, yra išimtinai vaizduotės – aklos, nors ir būtinės, sielos funkcijos – veikla; be vaizduotės mes visiškai nieko nežinotume, nors retai ją įsisąmoniname“ (*ibid.*: 116).

Anot Saboliaus (2012: 168), „kai patirties chaose aptinkame tam tikrą vienį, kitaip tariant, kai ką nors suprantame ne todėl, kad spekuliatyviai išsiaiškiname, bet todėl, kad mums pateikiamoje duomenų polifonijoje akimirksniu įžvelgiame aiškumą, tuo pat metu išgyvename latentinę sintezės galią. Kadangi ji yra apriorinis, nesenkantis ir spontaniškas prasmėkūros šaltinis, gana sudėtinga įsivaizduoti situaciją, kurioje sintezė nustotų veikusi. Galima manyti, kad tokioje hipotetinėje būklėje pasaulis suirtų į nesusijusių savybių ir požymių disharmoniją. Stalas mums išsiskaidytų į lakuoto medžio slidumą, patiriamą tik lytėjimu, rega išvystamą spalvos juodumą, klausia išgirstamą ir pirštų barbenimu išgaunamą garsą ir t. t. Atitinkamai jūros vanduo susiskaidytų į paskirą šlapumą, skaidrumą, šaltumą, sūrumą ar pan.“

Transcendentalinis schemiškumas

Kaip matyti iš ankstesnio skyriaus perspektyvos, pirštų barbenimu išgaunamo garso, spalvos juodumo, medžio slidumo ir daugelio kitų stalo savybių ir požymių duotis, plačiausia prasme žmogaus subjektyvumas (t. y. tai, kaip žmogui atsiveria reiškinių įvairovė) yra sutvarkomas per transcendentalinius erdvę ir laiką. Tačiau laike glūdi ne tik sintezė, laikas dar yra vienas su kategorija ir su reiškinių įvairove. „Dėl to pasidaro galima kategorijas taikyti reiškiniams remiantis transcendentaliniu laiko apibrėžimu, kuris, kaip intelektualinių sąvokų schema, tarpininkauja reiškinius subordinuojant kategorijoms“ (Kant 1982: 160). Kitaip tariant, laikas yra sąvokų taikymo juslinei patirčiai pagrindas.

Kantas savo transcendentalinėje filosofijoje iškėlė problemą – kaip galima intelektu sugeneruojamą sąvoką taikyti juslinei patirčiai? Kantui prireikia kažko trečio, ko pagrindas būtų laikas ir kas subjekte galėtų subendravardiklinti intelektualinį vienumą su patirčių daugialypumu. Trečiasis komponentas, kaip sako Kantas, yra transcendentalinė schema. „Šis tarpinis vaizdinys turi būti grynas (neturintis nieko empiriška) ir vis dėlto intelektualinis, o, kita vertus, juslinis“ (*ibid.*: 159). Apriorinė vaizduotė intelektui produkuoja schemą, kad pastarasis ją galėtų taikyti juslinėje patirtyje:

Pati schema visada yra tik vaizduotės produktas, bet kadangi vaizduotės sintezė apima ne atskirą stebinį, o tik vienumą jausmo apibrėžime, tai schemą vis dėlto reikia skirti nuo vaizdo. Antai jei aš dedu vieną po kito penkis taškus . . . , tai šitai yra skaičiaus penki vaizdas. O jei aš mėstau tik skaičių apskritai, nesvarbu, ar tai bus penki, ar šimtas, tai toks mąstymas yra veikiau metodo, kuriuo viename vaizde pateikiama aibė (pavyzdžiui, tūkstantis) pagal tam tikrą sąvoką, vaizdinys, o ne pats vaizdas, kurį pastaruju atveju aš vargu ar galiu apžvelgti ir lyginti su sąvoka. Šį bendro būdo, kuriuo vaizduotė pateikia sąvokai vaizdą, vaizdinį aš vadinu sąvokos schema. (*ibid.*: 160–161)

Čia parankios U. Eco įžvalgos. Jis sako, kad schema gali būti laikoma mentaliniu vaizdiniu. Apriorinė vaizduotė produkuoja mentalinius vaizdinius tam, kad intelektas juos taikytų patirtyje (Eco 2000: 82). Kitaip tariant, mentalinio vaizdinio bendrumas empiriniams vaizdiniams yra sąvokos taikymo tam tikram empiriniam vaizdiniui pagrindas. Tarkime, mentalinis apskritimo vaizdinys, bendras visiems empiriniams dubens vaizdiniams, leidžia suvokti dubenį ir intelektui suvokime taikyti dubens sąvoką. Panašiai yra ir su laiku – mentalinis brėžiamos linijos vaizdinys, bendras visiems laiko chronometriniams vienetams, leidžia suvokti laiką ir intelektui suvokime taikyti laiko sąvoką. Vadinasi, Kantas, suformuluodamas transcendentalinę schemą, sąvokoje susieja idealų (mentalinio; apskritimo) ir konkretų (empirinio; dubens) vaizdinio būvius.

Čia svarbu pasakyti, kad minėtame Kanto pasaže sugretinus vaizdo ir schemas (mentalinio vaizdinio) sąvokas išryškėja schemiškumo ypatybė. Kantui (1982: 161) „<...> vaizdas yra kuriančios vaizduotės empirinio sugebėjimo produktas, o juslinių sąvokų (kaip figūrų erdvėje) schema yra gryniosios apriorinės vaizduotės produktas <...>“. Tai reiškia, kad vaizdas yra idealios schemas realizacija – vaizdas realus, o transcendentalinė schema potenciali. Mano akimis žiūrint, schema kaip galimybių sąlygų laukas yra realizacijų pagrindas. Tarkime, mentalinių keturkampio ir šuns vaizdinių realizacija būtų geometrinė kubo ar šuns figūra, nupiešta baltame popieriaus lape, nutapyta paveiksle, išskaptuota skulptūroje, įrašyta kino filme ar užrašyta literatūrinio kūrinio pasaže ir pan. Taip svarstant gali kilti klausimas – kuo skiriasi geometrinės figūros ir tolydžios esybės schemas?

Anot Eco (2000: 80–89), Kanto transcendentalinę schemą sudaro du pobūdžiai: gryna ir juslinė schema; empirinė ir juslinė schema. Nors gryna ir juslinė schema jau aptarta, aiškumo dėlei galima pasikartoti – mentalinis pusrutulio vaizdinys, bendras visiems empiriniams pilkapijo vaizdiniams, leidžia suvokti objektą ir intelektui suvokime taikyti pilkapijo sąvoką. Iš empirinio pilkapijo vaizdinio negalima išvesti jam bendrų ir visų galimų geometrinių pusrutulio figūrų.

Su empirine ir jusline schema yra kiek kitaip. Kantas (1982: 161) sako, kad „šuns sąvoka žymi taisyklę, pagal kurią mano vaizduotė gali eskizuoti [pateikti schemą – *D. B.*] tam tikrą keturkojį gyvulį bendrais bruožais, neribojama kokio nors vieno atskiرو pavidalo, kurį man teikia patyrimas, arba ir bet kokio galimo vaizdo, kurį galiu turėti *in concreto*“. Tokiu atveju apriorinė vaizduotė produkuoja ne geometrinę figūrą, o abstraktų pavidalą (pvz., keturkojį gyvūną bendrais bruožais). Schema yra „<...> tarsi monograma“ (*ibid.*). O monograma – tai apytikslis, trafaretinis pavidalas, kuris be jokio užpildo ir sudarytas įvairių siluetų kombinacijomis. Empirinė ir juslinė schema dėl savo abstraktumo atitinka tam tikrų tolydžių objektų rūšį (turima galvoje aibė, kurios narius saisto tik jiems priklausančias bendrumas) ir tampa sąvokos taikymo sąlyga.

Vis dėlto su pastarąja iškyla problema – ji negali būti transcendentaliai ideali. Eco (2000: 85) klausia, kaip yra su žmogumi, kuris akyse nėra regėjęs šuns? Nejau tokio žmogaus vaizduotė produkuoja pakankamai

abstraktų pavidalą, kuris būtų bendras visiems tam tikriems empiriniams vaizdiniais? Atsakymas veikiau yra neigiamas. Kitaip „<...> mes turėtume įgimto, jei ne įgimtų idėjų, schemiško repertuarą. Repertuaro, kuriame būtų įtraukta šuniškumo, arkliškumo schema ir t. t., kol mes ištuštintume visos visatos inventorių“ (*ibid.*: 88). Taip visi tikrovės elementai, manyčiau, net tie, kurie buvo ir bus, priklausytų subjekto sąmonės vidui. Tai reikštų, kad pažinimo visiškai nebereikėtų – epistemologijos sąvoka būtų nežinoma. Bet taip nėra.

Laikantis šių svarstymų, galima teigti, kad vaizduotė gryną ir juslinę schemą produkuoja apriorinės taisyklės pagrindu, o empirinę ir juslinę schemą – atminties pagrindu. Atminties gebėjimas ištraukia iš empirinio vaizdinio tokius bruožus kaip šuniškumas, arkliškumas ar žmogiškumas, juos įsimena ir padaro bendrus visiems tam tikros rūšies empiriniams vaizdiniais.

Atmintis kaip determinacijos pagrindas

Bachtino chronotopą ir kantišką schemiškumą susieja B. Keunenai. Tokiu būdu, išryškinant chronotopo epistemologinę reikšmę, atrandama reguliatyvinė paskirtis. Anot Keuneno (2000: 7–10), patyrimo metu kylantys ir į rišlią visumą sutelkiami vaizdiniai įsimenami, taip sąlygojant ne tik literatūros žanro suvokimą, bet ir žmogaus elgseną. Pavyzdžiui, įsisavintos patirtys reguliuoja stereotipinę elgseną – subjektas pamena, kad į gimtadienį reikia atsinešti dovaną (*ibid.*: 8).

Aiškindamas chronotopo reguliatyvinę paskirtį, Keunenai pasitelkia Bachtino amžininko Frederico Bartletto „plokščių-atitikmenų“ teoriją. Šioje teorijoje įtraukiamas kantiškos manieros schemiškumas. Bartlettas „<...> schemą apibūdina kaip agento pirminiam žinojimui priklausančią struktūrą. Žmogaus sąmonė, jis sako, informaciją apdoroja „plokščių-atitikmenų“ būdu: nauja „įsisavinama“ informacija palyginama ir patalpinama į plokštę, kuri visam laikui yra laikoma atmintyje“ (*ibid.*: 3). Vadinasi, „prasmės negali būti laikomos „absoliučiomis“ vidinėmis teksto savybėmis, bet faktiškai yra konstrukcijos, emanuojančios iš teksto ir skaitytojo pirminio žinojimo sąveikos“ (*ibid.*).

Tačiau atminties schemos sąveikauja ne tik su skaitomu literatūriniu kūrinium, bet ir su kasdieniu (ar ne taip jau kasdieniu) veiksmu socialinėje aplinkoje. Į socialinių sąveikų įvykius patekęs subjektas aktyvuoja su įvykiu surezonuojančią analogišką atminties schemą. Pastaroji kaip koordinačių sistema determinuoja subjekto darymą ir kalbą. Vadinasi, socialinių sąveikų lauke atminties schemiškumas tampa darymo ir kalbos schemiškumu. „Bachtinui veiksmo schemiškumas nėra pasakymas, kaip literatūra skiriasi nuo kasdienio žinojimo, bet samprata, rodanti, kaip vaizdiniai yra nekintančios struktūros, kuri yra naudojama socialinėse sąveikose, dalis“ (*ibid.*: 10).

Simboliai, semantikos ir kalbos: pati realiausia tikrovė per sociokonstruktyvius institutus

Įvairių chronotopų kaip atminties schemų konfigūracijomis reguliuojamas subjektas pasireiškia per darymą ir kalbą. Subjektas šių gebėjimų pagrindu apibrėžia tikrovę tarsi koordinačių sistemą ir taip įsteigia subjekto orientacines ašis. Kaip subjektas darymo ir kalbos pagrindu apibrėžia tikrovę? Kas tos orientacinės ašys? Atsakant į šiuos klausimus, galima prisiminti dar neaptartą pačios realiausios tikrovės sampratą. Juk Bachtinui laikas ir erdvė nėra tik jausmo formos, jis laiką ir erdvę įvardija ir kaip pačios realiausios tikrovės formas.

Bachtinas perteklinėje pačios realiausios tikrovės formuluotėje sugretina dvi sąvokas – lotynišką *realiausia* (*реальной*) ir slavišką *tikrovė* (*действительности*). Šiam autoriui „pati romano tikrovė yra tik viena galimų tikrovių; ji nėra būtina, o yra kontingentiška ir kupina kitų galimybių“ (Bakhtin 1975b: 480). Prisiminus Kanto transcendentalinę estetiką, galima manyti, kad Bachtino tikrovė reali tuomet, kai ją apibrėžiant kaip galimybių lauką suteikiami erdviniai parametrai. Tai reiškia, kad subjekto jausmo formos apibrėžia ne tik patyrimo turinius, bet ir realumą – laikas ir erdvė suprojektuoja tikrovės formas. Subjektui laikas ir erdvė turi būti „<...> įkalti į realią patirtį, į trukmę, į atvaizdą, kuriame nugyventas laikas tampa apčiuopiamas“ (Keunen 2010: 42). Tokių svarstymų kontekste laiko ir erdvės suprojektuotą tikrovę siūlyčiau nusakyti kaip daugiadimensį, t. y. išskirtinai sudarytą tapatybėmis, vaizdinį. Kokių būdu laikas ir erdvė suprojektuoja tikrovės formas?

Jei subjektas kalbos pagrindu suprojektuoja tikrovę, tai signifikacijos suteikia tikrovei realumą. Signifikatui – chronotopui kaip apibrėžtai ir įsimintai schemai suteikiamas vardas – signifikantas. Įvardijus chronotopą, reikšmė, vaizdinys ar schema – plačiausia prasme sutelkta juslinė patirtis gali būti išsakyta. Tokiu būdu įgalinamas dialogas, kuris lemia įvairių tikrovės formų konstravimą. Subjektas darymo pagrindu suprojektuoja tikrovę, o gaminimas suteikia realumą. Šiame kontekste chronotopas traktuotinas kaip schemiškumo sąlygomis atmintyje saugomas galimybių laukas, kurį realizuoja kūno susilietimas su materialia medžiaga – trafaretinis vaizdinys tampa konkrečia empirine išraiška, įsivaizduojamas kubas tampa realiu kubo brėžiniu. Negana to, chronotopo struktūra perteikiama per išsakymą arba daiktą. Vadinasi, Bachtino chronotopas suteikia tikrovei laikines ir erdvines sociokonstruktyvistines formas. Čia galima kelti klausimą – kaip epistemologinio chronotopo struktūra perteikiama sociokonstruktyvistinėse formose?

Išlaikant chronotopo laiko (*chronos*; χρόνος) sando pirmumą, galima sakyti, kad tikrovė sulaikinama per vidinį jos apibrėžimą, per vidinį tikrovės elementų sutelkimą į rišlią visumą. Tokiu pagrindu keltini klausimai – kas yra vidinis tikrovės apibrėžimas ir kaip vidinis apibrėžimas sulaikina tikrovę? Kodėl apibrėžimas kyla iš tikrovės vidaus? Kol kas į šiuos klausimus negalima pasiūlyti konkretesnių atsakymų, nes Bachtino

Laiko ir chronotopo formos romane nėra nuorodų į tikrovės sulaikinimą per vidinį apibrėžimą.

Tačiau chronotopo erdvės (topos; τόπος) sando, t. y. erdvės kaip tikrovės apibrėžimo, aiškinimas yra galimas. Transcendentalinė erdvė – tai visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas, kuris suteikia patirčių daugialypumui tapatybes ir įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Remiantis transcendentaline erdve kaip tikrovės apibrėžimo specifikacija, galima teigti, kad tikrovės pavidalas yra simbolis; tikrovės dydis yra semantika; o tikrovių tarpusavio santykiai yra kalbos. Štai ką Bachtinas (1975a: 399, 406) teigia „Baigiamosiose pastabose“:

<...> kad ir kokios šios reikšmės būtų, tam, kad jos taptų mūsų patirties (kuri yra socialinė patirtis) dalimi, jie [chronotopai – D. B.] turi įgyti simbolio formą, kuri mums yra garsinė ir regima (hieroglifas, matematinė formulė, verbalinė ar lingvistinė ekspresija, eskizas ir t. t.). Be tokių laikinių ir erdvinų ekspresijų net abstrakti mintis nėra įmanoma. Vadinasi, kiekviena reikšmės prieiga yra pasiekama tik per chronotopo vartus. <...> Kalba, kaip vaizdinių lobio namai, yra iš esmės chronotopiška. Taip pat chronotopiška yra vidinė žodžio forma, kuri yra medijuojanti žymė, su kurios pagalba esminės erdvinės kategorijos reikšmės yra įtraukiamos į laikinius santykius (plačiausia prasme).

Dabar galima teigti (tik erdvės sando atžvilgiu), kad Bachtino chronotopas – visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas sutvarko patirčių daugialypumą. Pagal įsisavintas sutvarkytas, rišlias patirtis vaizduotė atminties pagrindu produkuoja schemas, kurios sąlygoja subjekto darymą ir kalbą. O šie gebėjimai apibrėžia tikrovę į simbolius, semantikas ir kalbas. Anot J. Blommaerto (2015: 109), „<...> chronotopai iškelia ir įgalina scenarijaus struktūrą, veikėjus ar tapatybes ir socialinius bei politinius pasaulius, kuriuose veiksmas specifiškai tampa dialogiškai reikšmingas, įvertintas ir suprantamas. Specifiniai chronotopai produkuoja specifinius asmenų tipus, veiksmus, reikšmes ir vertę. Jų sąveikaujantis dekodavimas ir iškėlimas taip pat yra juose pačiuose chronotopinis fenomenas, kuriame kiti istoriškumai šaukiasi čia ir dabar produkavimo ir supratimo istoriškumo.“

Tokiu požiūriu Bachtino kūrybinė chronotopo kategorija yra tarp epistemologijos ir sociokonstruktivizmo. Chronotopas įgalina pažintinį santykį su tikrove ir ją apibrėžia – apriorinis patyrimo būdas suprojektuoja erdvines tikrovės formas. Vadinasi, pažinimas įsteigia simbolines tikrovės formas. Mano manymu, įsteigtos simbolinės formos yra institutai, t. y. simboliais, semantikomis ir kalbomis apibrėžta socialinių darinių visuma. Nėgama to, Bachtino teorijoje institutų visuma traktuotina kaip galimybių laukas, kuris atgalios steigia subjekto žinojimą – tikrovė „<...> savyje steigia kitas galimybes“ (1975b: 480). Chronotopas suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį, o pastarąjį autorius literatūroje perteikia kaip realią tikrovę. Pavyzdžiui, tikrojo gyvenimo chronotope institutas yra „<...> viešojo aikštė (*agora*)“ (Bakhtin 1981: 131), riterinių romanų chronotope –

„<...> kelias“ (*ibid.*: 243), antikiniame romane „<...> svetimas [kitoniškas, – D. B.] pasaulis“ (*ibid.*: 102).

Išvados

Bachtinas sukūrė chronotopo kategoriją Kanto transcendentalinės estetikos pagrindu – *Laiko ir chronotopo formos romane* vienu teiginiu sureikšminami laikas ir erdvė kaip jausmo formos. Nepaisant to, kad Bachtino chronotopo kategorijos struktūra stokoja aiškesnės eksplikacijos, išryškinus svarbiausius Kanto transcendentalinės estetikos aspektus, tampa įmanoma iš naujo apibūdinti chronotopo kategorijos struktūrą. Šiuo požiūriu Bachtino chronotopas traktuotinas kaip visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio ir visų objektų vienaikiškumo, nuoseklumo, kismo ir judėjimo *a priori* patyrimo būdas. Šis būdas įgalina ir reguliuoja pažintinį subjekto santykį su tikrove, teikia patirčių daugialypumui tapatybes ir įtraukia subjektą į įvykius. Atminties pagrindu pagal sutvarkytas, rišlias patirtis produkuojamos schemas, kurios pasitelkiamos kaip trafaretinis, bendras tam tikriems empiriniams vaizdiniais, suvokimo, atpažinimo ir įvairių formų realizavimo pagrindas. Būtent realizacijos momentas parodo, kaip chronotopas per transcendentalinės filosofijos įtaką įtarpinamas tarp epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo.

Bachtinas Kanto transcendentalinę estetiką išplečia – teigiama, kad laikas ir erdvė yra ne tik jausmo, bet ir pačios realiausios tikrovės formos. Šis teiginys daugiau neeksplikuojamas – lieka neaišku, kaip laikas ir erdvė traktuojami kaip pačios realiausios tikrovės formos. Išryškinus svarbiausius Kanto transcendentalinės estetikos aspektus, jų pagrindu eksperimentiškai laiką ir erdvę traktuojant kaip tikrovės formas, aiškesnius kontūrus įgauna ir būdai, kuriais Bachtinas išplečia Kanto transcendentalinę estetiką. Per kalbą ir darymą laikas ir erdvė kaip jausmo formos suprojektuoja laiko ir erdvės institutus kaip tikrovės formas. Tokiu būdu galima manyti, kad tikrovė sulaikinama per vidinį apibrėžimą. Nepaisant to, kad *Laiko ir chronotopo formos romane* nesama nuorodų, parodančių pastarąją determinaciją, aptinkama elementų, įgalinančių atskleisti erdvines tikrovės formas – tai simboliai, semantikos ir kalbos. Toks svarstymas leidžia teigti, kad pažinimas suteikia tikrovei simbolių socialinių institutų visumos vaizdinį, kuris funkcionuoja tarsi subjekto suvokimo, atpažinimo, įvairių formų realizavimo ir orientavimosi koordinačių sistema. Šiame kontekste Bachtino chronotopas interpretuotinas per dinaminę sąveiką tarp epistemologijos ir sociokonstruktyvizmo.

Bachtinas vartoja pačios realiausios tikrovės sampratą jos neapibūdinęs. Todėl šios sampratos turinys yra neaiškus. Pabrėžtina, kad pačios realiausios tikrovės sampratoje sugretinamos dvi sąvokos – lotyniška *realiausia* (realной) ir slaviška *tikrovė* (действительности). Bachtino teorijoje realumo sąvoka reiškia patiriamo dalyko statusą. Tikrovės sąvoka reiškia simbolių socialinių institutų visumą – subjekto žinojimą steigiantį galimybių lauką. Šių reikšmių atžvilgiu galima teigti, kad laikas

ir erdvė kaip patyrimo būdas suteikia realumą tikrovei per kalbą ir darymą, t. y. signifikacijas ir gaminimą. Tokiu būdu chronotopas charakterizuoja tikrovės sampratą kaip daugiadimensį – erdvinių parametrų (tapatybių – pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio, simbolio, semantikos ir kalbos) simbolių socialinių institutų visumos vaizdinį. Vadinasi, tikrovės vaizdinio daugiadimensiškumas lemia ir tikrovės realumą – tikrovės, kurią sudaro apibrėžtos tapatybės. Taip Bachtinas susieja ne tik literatūros turinius ir socialinius institutus, bet ir patyrimo turinius bei socialinius institutus.

Bachtino chronotopas leidžia teigti, kad subjektams visuotinis transcendentalinis patyrimo būdas determinuoja skirtingus erdvės institutus. Riterinių romanų chronotopo svajų erdvė apibrėžia kelio institutą. Antikinės biografijos tikrojo gyvenimo chronotopo grįžtamoji erdvė apibrėžia agoros aikštės institutą. Antikinio romano nuotykių chronotopo erdvė apibrėžia kitonišką, svetimą pasaulį. Remiantis Bachtino chronotopu, galima manyti, kad laikas ir erdvė traktuotini kaip atsinaujinančios prasmėkūros sąlygos.

Agnosce

Dėkoju Kristupui Saboliui ir Timofėjui Murašovui, kurių komentarai padėjo tobulinti šį straipsnį, bei Kristijonai Čerapaitei – už įkvėpusias pastabas.

Literatūra

- Bakhtin, M. M., 1975a. *Formy vremeni i chronotopa v romane: ocherki po istoricheskoy poetike*. In: *Voprosy literatury i estetiki*, ed. A. Remenika. Moskva: Chudozhestvenaja literatura, 234–408.
- Bakhtin, M. M., 1975b. *Epos i roman (o metodologii isledovaniya romana)*. In: *Voprosy literatury i estetiki*, ed. A. Remenika. Moskva: Chudozhestvenaja literatura, 447–484.
- Bakhtin, M. M., 1981. Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics. In: *The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bakhtin*, ed. M. Holquist. Transl. C. Emerson and M. Holquist. Austin: University of Texas Press, 84–258.
- Blommaert, J., 2015. Chronotopes, Scales, and Complexity in the Study of Language in Society. *Annual Review of Anthropology* 44: 105–116. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014035>
- Chebanov, S. V., 2015. Ukhtomsky's Idea of Chronotope as Frame of Anticipation. In: *Anticipation: Learning from the Past. The Russian/Soviet Contributions to the Science of Anticipation*, ed. M. Nadin. Switzerland: Springer International Publishing, 137–153.
- Eco, U., 2000. *Kant and the Platypus: Essays on Language and Cognition*. London: The Random House Group Limited.
- Holquist, M., 2002. *Dialogism: Bakhtin and his World*. London and New York: Routledge.

- Holquist, M., 2010. The Fugue of Chronotope. In: *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*, eds. N. Bemong, P. Borghart, M. De Dobbeleer, K. Demoen, K. De Temmerman, B. Keunen. Gent: Academia Press, 19–34.
- Kant, I., 1982. *Grynojo proto kritika*, vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis.
- Keunen, B., 2000. Bakhtin, Genre Theory and Theoretical Comparative Literature: Chronotopes as Memory Schemata. *Comparative Literature and Culture* 2 (2): 1–15. <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1069>
- Keunen, B., 2010. The Chronotopic Imagination in Literature and Film: Bakhtin, Bergson and Deleuze on Forms of Time. In: *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*, eds. N. Bemong, P. Borghart, M. De Dobbeleer, K. Demoen, K. De Temmerman, B. Keunen. Gent: Academia Press, 35–57.
- Morson, S. M., Emerson, C., 1990. *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford: Stanford University Press.
- Rosefeldt, T., 2019. Kant on Imagination and the Intuition of Time. In: *The Imagination in German Idealism and Romanticism*, eds. G. Gentry, K. Pollok. Cambridge: Cambridge University Press, 48–66.
- Saboliū, K., 2012. *Įnirtingas miegas. Vaizduotė ir fenomenologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Sholz, F. B., 2003. Bakhtin's Concept of "Chronotope": The Kantian Connection. In: *Sage Masters of Modern Social Thought: Mikhail Bakhtin*, vol. 2, ed. M. E. Gardiner. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 145–172.
- Stone, J., 2008. Polyphony and the Atomic Age: Bakhtin's Assimilation of an Einsteinian Universe. *Publications of Modern Language Association* 123 (2): 405–421. <https://doi.org/10.1632/pmla.2008.123.2.405>

Notes

- 1 Bachtinas graikiškų sąvokų „chronos“ (χρόνος) ir „topos“ (τόπος) junginį „chronotopas“ verčia į rusų kalbą kaip „времяпространство“ (1975a: 234). Šis terminas į lietuvių kalbą verstinas tiesiogiai – „laikaerdvis“, taip išryškinant Kanto transcendentalinės estetikos įtaką, kuri parodo laiko ir erdvės svarbą meno kūrinio pažinimo procese. Kaip bus matyti darbe, kantiška erdvė įgalina tapatybių konstravimą literatūros kūrinyje (pvz., riterinių romanų chronotope veikėjų pavidalai apibūdinami kaip tapatybės (Bakhtin 1981: 153)), o kantiškas laikas sudaro literatūros kūrinio turinio rišlumo sąlygą.
- 2 Esė pradžioje nurodoma ir A. Einsteino reliatyvumo teorija (*ibid.*: 234). Chronotopo komentatoriai mano, kad Bachtinas perima tik Einsteino kosmologinį reliatyvumo teorijos principą – egzistuoja ne vienas absoliutus laikas, o daug laikų (Morson, Emerson 1990: 368; Stone 2008: 407, 412–413). Paminėtina, kad, analizuojant Einsteino reliatyvumo teorijos įtaką Bachtino mąstymui, svarstytinas chronotopo vertinys „laikavietis“, taip išryškinant ne tik laikų daugio, bet ir vietos kaip atskaitos-koordinatų sistemos svarbą kūrybos procese. Čia sustoju ir siūlau nesileisti į Einsteino reliatyvumo teorijos ir Bachtino chronotopo santykio svarstymus (tai būtų atskiros straipsnio reikalaujanti tema), o grįžti prie chronotopo struktūros klausimo.
- 3 Holquistas (2010: 30) taria, kad „Bachtino darbuose kartojama jo mėgstamiausia transgrediencijos iliustracija yra paremta matymo pertekliumi <...>; kai tu ir aš susiduriame, aš galiu regėti tuos dalykus už tavo nugaros,

kurių tu nematai, ir tu gali regėti dalykus už mano nugaros, kurių aš nematau. Kitais žodžiais, dalykai, kurių aš negaliu matyti, yra ne už patyrimo ribų, jie yra tik išorėje, jie peržengia mano vienatinio matymo lauko ribas. Jei mes pasikeičiame vietomis, tai, kas man buvo nematoma prieš tai, patenka į mano regos lauką, ir tas pats nutinka tau, jei pasielgi taip pat. Transgrediencija tuomet yra ribos įvardijimas, kuri gali būti peržengta [aš–kito – ...] sąveikos – peržengta – į patirtį.“

- 4 Bachtinas (1975a: 234) pamini, kad chronotopo terminą perima Alexei A. Uchtomskio paskaitoje apie fiziologinius laiką ir erdvę. Sakyčiau, kad atsakymų tektų ieškoti Uchtomskio anticipacijos teorijoje. Joje teigiama, kad organizmų tikrovę sudaro geometrodinamikos sąlygomis analizuotina kitokia (nei subjekto) laiko ir erdvės sąranga (Chebanov 2015: 142). Deja, Uchtomskio anticipacijos teorija dėl dalies neišlikusių raštų nėra išsamiai išanalizuota.